

- державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2010. Вип. 18. С. 41
20. Історія релігії в Україні: в 10 т. / ред. А. Колодний, П. Яроцький. Київ: Світ знань, 2002. Т. 5: Протестантизм в Україні. С. 317.
21. Желізняк В. М. Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796–1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії): дис.... к. іст. н.: 07.00.01. Тернопіль, 2013. С. 151.
22. Буравський О. А. Римо-Католицька Церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст. Гілея: науковий вісник. 2011. Вип. 47 (5). С. 6.
23. Декілька слів про те, до яких наслідків дійшло латинство від'єднавшись від Вселенської церкви. *Подольские епархиальные ведомости*. 1866. № 9. С. 313–325.
24. Як виявляється різниця у віросповіданні між православним і католицьким населенням Поділля. *Подольские епархиальные ведомости*. 1897. № 46. С. 1243–1259.
25. З приводу латино-польської пропаганди серед руського населення нашого краю. *Подольские епархиальные ведомости*. 1897. № 10. С. 357–371.
26. Православ'я і штунда. *Подольские епархиальные ведомости*. 1886. № 24. С. 471–481.
27. Кралюк П. М. Особливості взаємовпливу національної та конфесійної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст.: дис.... д-ра філос. наук: 09.00.11. Київ, 1998. 373 с.

Вікторія Колесник

**КНИГА ШЛЮБНИХ ОБШУКІВ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ
М. ВІННИЦІ 1911–1915 РР. ЯК ІСТОРИЧНЕ ТА
ГЕНЕАЛОГІЧНЕ ДЖЕРЕЛО**

Анотація. У статті проаналізовано склад, зміст і оформлення передшлюбних свідоцтв у Миколаївській церкві в 1911–1915 рр. Висвітлено їх інформаційний потенціал для досліджень з історії та демографії Вінниці, біографістики та генеалогії.

Ключові слова: Вінниця; Миколаївська церква; парафіяльна громада; шлюбні документи.

THE BOOK OF MARRIAGE SEARCHES OF THE SAINT NICHOLAS
CHURCH OF THE CITY OF VINNYTSIA 1911–1915 AS A HISTORICAL
AND GENEALOGICAL SOURCE

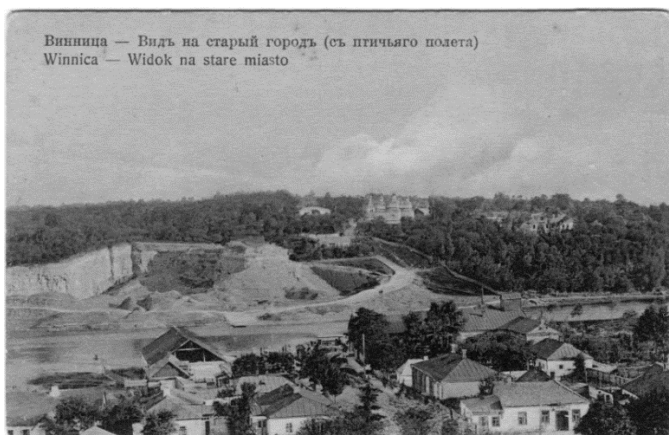
Abstract. *The article studies composition, content and design of the marriage searches of the Saint Nicholas Church, 1911–1915. We focus on the importance of their information potential for research on Vinnytsia's history and demography, the biographical and genealogical studies.*

Key words: *Vinnytsia; Saint Nicholas Church; parish community; marriage documents.*

Вступ. Церковна документація на українських землях у складі Російської імперії включала метричні книги, сповідні розписи, клірові відомості й так звані «обшукові книги». Найменш відомими і дослідженими з них є останні. Варто зазначити, що такий тип документів – «обшукова книга» (рос. «обыскная книга») – з'явився в Московському царстві в XVII ст. як звід результатів обліку матеріальних засобів, кількості населення, стану землекористування тощо [1]. У XVIII ст. термін «обшук» закріпився і в шлюбному справочинстві, а саме: у 1765 р. запроваджено церковний письмовий акт під назвою «шлюбний обшук» (рос. «брачный обыск»), який засвідчував відсутність перепон для вінчання. Спочатку їх заповнювали на окремих аркушах, а згідно з указом Синоду від 17 травня 1802 р. (тут і далі всі дати до 1918 р. – за юліанським календарем) – у спеціальних прошнурованих обшукових книгах [2, арк. 1 зв.; 3]. Консисторії і духовні правління мали забезпечити кожну церкву такою книгою. У Подільській єпархії їх почали вести із січня 1803 р.

На початку обшукових книг вміщували рукописні настанови по їх заповненню, складені на підставі указу 1765 р. [4]. Оскільки єдиної форми для шлюбних обшуків не було, траплялося, що навіть церкви однієї єпархії писали їх по-різному. Це спричинило «зловживання», а відтак і судові справи про незаконні шлюби, під час розгляду яких священники надавали шлюбні обшуки, складені в довільній формі. Отож 30 листопада 1837 р. Синод видав указ, що містив форму передшлюбного опитування з приписом точно його дотримуватися. Нові обшукові книги, розіслані в Подільській єпархії, розпочиналися надрукованим текстом цього указу [2, арк. 1–2].

При заповненні кожного акту священникам доводилося переписувати всі обов'язкові загальні фрази й речення із форми 1837 р. З часом почали використовувати книги з надрукованими бланками, в яких заповнювали необхідні графи. На відміну від метричних книг, копії яких надсилали з парафій до консисторії, обшукові книги вели в одному примірнику, тому вони збереглися у значно меншій кількості [5; 6].



Іл. 1. Вінниця. Вигляд із середмістя на Старе місто. У центрі – Миколаївська церква. Поштова листівка, початок XX ст.

Загальна характеристика і структура джерела

Об'єктом нашого дослідження є обшукова книга Миколаївської церкви – найстарішої збереженої церкви м. Вінниці, яка входить до переліку об'єктів культурної спадщини національного значення (пам'ятка архітектури, охоронний номер 020032). Ця тризрубна трибанна церква, опасана відкритою аркадою-галереєю, збудована в 1746 р. у стилі українського бароко. Вона розташована в частині міста, яка орієнтовно з кінця XVI ст. і дотепер має назву «Старе місто». У багатьох документах до 1917 р., зокрема і в цій книзі, Старе місто виступає як передмістя Вінниці «Стара Вінниця», а його корінні мешканці – як «старовінницькі» міщани.



Іл. 2. Вінниця. Старе місто. Ліворуч височіє Миколаївська церква. Поштова листівка, близько 1910 р.

Книга зберігається у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею [7]. На сьогодні це єдина відома авторці книга шлюбних обшуків з Вінниці в її межах перед революцією. У той період церковні треби для православних вірян, крім Миколаївської церкви, звершували Преображенський собор і церкви: Георгіївська (на передмісті Старі Хутори з присілками), св. Іоанна Богослова (Малі Хутори), Ікони Божої Матері «Всіх скорботних радості» (на території окружної психіатричної лікарні), Воскресенська (1910) і Вознесенська (1911) [8]. Крім того, було кілька безпарафіяльних церков – Казанська (1909), св. Володимира (полкова), домові храми при деяких навчальних закладах. Варто зазначити, що збереглося п'ять обшуків книг 1857–1921 рр. Різдво-Богородичної церкви села П'ятничани, приєднаного в 1938 р. до Вінниці [9].



Іл. 3. Миколаївська церква. Світлина Віктора Моїсеєнка, 1956 р.

Книга має картонну обкладинку з написаною вручну назвою і титульну сторінку з надрукованим бланком назви, де у вільні графі вписано необхідні відомості: «Обшукова книга, видана з Подільської духовної консисторії причту *Св.-Миколаївської церкви передмістя Старої Вінниці* для записів шлюбних обшуків *січня 10 дня 1911 року*». Збоку зазначено номер книги – 476. Усі тексти – друковані й рукописні (крім запису 1922 р., про який нижче) – російською мовою. Графі заповнено чорним чорнилом, однак в одному з актів є нотатка червоним чорнилом, що підтверджує виправлення, зроблені священником [7, арк. 186]. Один акт закреслений з написом, що «з шлюбу знято» 22 вересня 1922 р. з дозволом чоловіку «вступити в другий шлюб» [7, арк. 94–94 зв.].

У книзі 198 аркушів, пронумерованих вручну на непарних сторінках у верхніх правих кутах. Згідно з вимогами книга була прошнурована, однак шнурок не зберігся. На всіх аркушах, крім титульного, з обох боків надрукований бланк у П-подібній рамці, увінчаний гербом Російської імперії. Під гербом зображена стрічка з назвою місця друку бланків: «Московської синодальної друкарні».

Кожний шлюбний обшук займає повний аркуш (дві сторінки). Перший акт заповнений 11 лютого 1911 р., останній – 26 липня 1915 р., тобто книга охоплює майже чотири з половиною роки.

Погляньмо детальніше на структуру бланку. З одного боку він містить надруковані графи з полями для заповнення таких відомостей: порядковий номер (щороку нова нумерація), дата, назва церкви; відомості про нареченого й наречену (ім'я, по батькові, прізвище; соціальний стан; територіальне походження; віросповідання; місце проживання на час шлюбу, вік.

Далі йде надрукований пункт про відсутність між нареченими «духовної спорідненості» і кривого зв'язку, а також інших умов, що перешкоджали б шлюбу; зазначено статус нареченого (неодружений, вдівець або розлучений) і те саме нареченої; підтверджено, що вони беруть шлюб «за взаємною згодою і бажанням, а не за примусом». Лише в деяких актах є запис про згоду батьків, опікунів або попечителів на шлюб.

У всіх обшуках вказано дати трьох обов'язкових оголошень у парафіяльній церкві про майбутнє одруження, які передували заповненню свідоцтва шлюбного обшуку і мали на меті можливе з'ясування обставин, що унеможливили б вінчання. Такі оголошення робили після заяви пари про бажання одружитися у три найближчі неділі або в святкові дні між ними після літургії. Якщо наречена була з іншої парафії, то оголошення належало робити і в її парафіяльній церкві [13, ст. 26].

Наприкінці цієї сторінки і на початку наступної – велика графа для записування документів, наданих священнику для підтвердження особистих даних молодят. Тут у багатьох актах зазначено повну дату народження наречених.

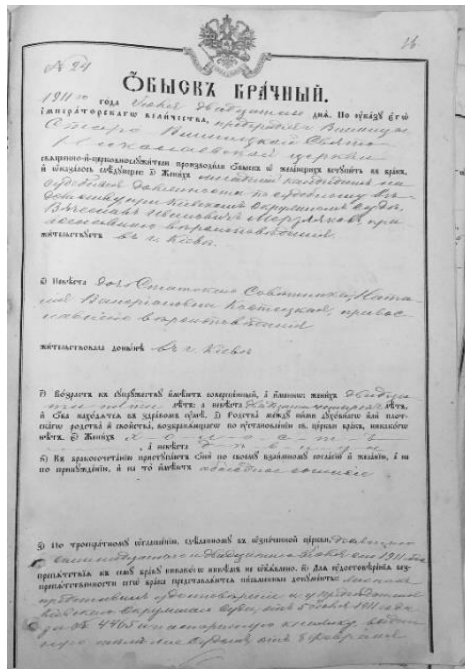
Друга сторінка кожного обшуку містить інформацію про місце вінчання – «Старо-Вінницька Свято-Миколаївська церква» (за винятком одного шлюбу, на якому спинимось детальніше далі) і його дату, яка часто співпадає з днем третього оголошення. Всі дати шлюбів свідчать про ретельне дотримання церковних вимог (заборонялося вінчання напередодні кожної середи, п'ятниці, неділі та великих релігійних свят, у періоди постів та в деякі великі свята).

Далі шлюбні обшуки містять надруковане попередження для наречених і їхніх свідків («поручителів»): «Що все зазначене тут про жениха і наречену правдиве, те засвідчують своїми підписами як вони самі, так і за кожного поручителі, з тим, що якщо щось виявиться брехливим, то підписанти за те матимуть суд за правилами церковними і за законами цивільними» [7, арк. 1 зв.]. Свідками могли

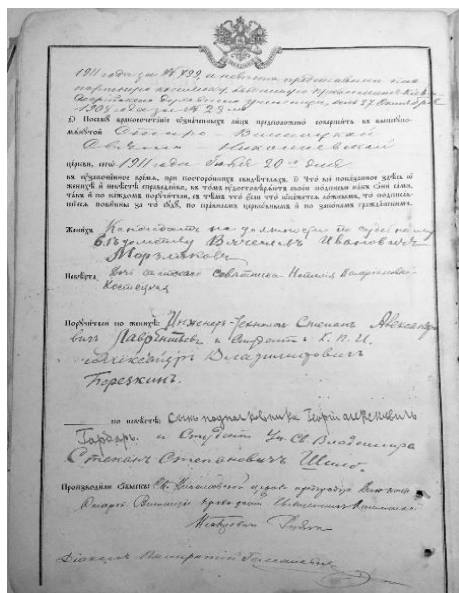
бути тільки повнолітні особи чоловічої статі, крім батьків і близьких родичів – ймовірно, рідних братів, однак останні фігурують щонайменше у трьох шлюбних обшуках Миколаївської церкви [7, арк. 14 зв., 168 зв., 198 зв.].

Отже, у шлюбному обшуку ставили підписи наречений, наречена, два свідки за нареченого і два – за наречену. За всіх неписьменних наречених і свідків підписалися інші особи чоловічої статі, за винятком одного випадку, коли за неписьменну наречену поставила підпис жінка [7, арк. 172 зв.]. Перед такими підписами вміщувалося уточнення на кшталт: «за нього неграмотного (за неї неграмотну) розписався...» [7, арк. 2 зв.].

Завершують кожне передшлюбне опитування підписи парафіяльного священника (крім двох актів, засвідчених іншими священниками) і диякона. Слід наголосити, що шлюбний обшук заповнювали тільки для тих пар, які успішно пройшли перевірку всіх документів і не мали перешкод для вінчання.



Іл. 4. Книга шлюбних обшуків Миколаївської церкви. Передшлюбне опитування В'ячеслава Мерзлякова і Наталії Костецької, проведене священником Килиником Рудичем (від 20 липня 1911 р.). Перша сторінка



Іл. 5. Книга шлюбних обшуків Миколаївської церкви.
Передшлюбне опитування В'ячеслава Мерзлякова і Наталії
Костецької, проведене священником Килинком Рудичем (від 20
липня 1911 р.). Друга сторінка

Статистика

Книга містить 198 шлюбних обшуків: 32 – за 1911 р. (запис розпочато з № 9 від 11 лютого), 28 – за 1912 р, 46 – за 1913 р., 58 – за 1914 р., 34 – за перше півріччя 1915 р. (всього в 1915 р. було 60 шлюбів, а загалом у 1911–1915 рр. – 232). Їх порівняльний аналіз із записами про шлюби в метричних книгах Миколаївської церкви, що зберігаються в Державному архіві Вінницької області, показує повну відповідність даних – у визначені дати обвінчано 198 пар, які відбули процедуру дошлюбного опитування, і жодна інша [10; 11]. Показово, що за винятком значного спаду в 1912 р., пов'язаного, ймовірно, з тим, що це був високосний рік (забобони про високосні роки як нещасливі для шлюбів поширені дотепер), кількість шлюбів щороку зростала. Для порівняння, у Преображенському соборі в 1911–1915 рр. обвінчано 157 пар [12].

Вираженої динаміки сезонної шлюбності в Миколаївській церкві не спостерігаємо – щороку по-різному. Якщо візьмемо до уваги всі 232 шлюби за 1911–1915 рр. (тобто включно з тими, що знаходяться за часовими межами досліджуваної книги), то маємо такий їх розподіл за порами року: в 1911 р. взимку – 9, весною – 11, влітку – 9, восени – 11 шлюбів, в 1912 р. – відповідно 3, 2, 7, 16, в 1913 р. – 11, 7, 14, 14, в 1914 р. – 15, 15, 12, 16, в 1915 р. – 11, 14, 16, 19. Можемо лише

виділити сталість осені як популярної весільної пори, оскільки щороку саме восени відбувалося близько 30 % всіх вінчань, а у високосному 1912 р. – 57 %.

Для кліру Миколаївської церкви передшлюбні опитування і вінчання складали значну частину богослужбових обов'язків. Перегляд дат, на які було призначено шлюби, показав, що 43% – одне вінчання в день. У деякі дні відбулося два вінчання (32 дати), три (10), чотири (7). Найбільше пар – п'ять – взяли шлюб 3 червня 1913 р. і 3 травня 1915 р.

У переважній більшості пар обоє наречені були православного віросповідання, однак маємо і 44 шлюби (тут і далі статистичні відомості стосуються тільки книги шлюбних обшуків), в яких наречений або наречена належали до іншої християнської конфесії. Загалом із 396 осіб наречених 352 були православними, 39 – католиками, четверо – протестантами (троє лютеран і одна – «протестантського віросповідання»), один – старообрядцем. Стосовно останнього [7, арк. 192] нагадаємо, що російське законодавство до початку ХХ ст. дозволяло шлюб «правовірних із розкольникими» тільки за умови переходу останніх у православ'я [13, ст. 33], однак після імператорських указів «Про ліквідацію утисків в області релігії та про зміцнення основ віротерпимості» від 17 квітня 1905 р. і «Про порядок утворення і дії старообрядницьких і сектантських громад [...]» від 17 жовтня 1906 р., які забезпечили віросповідну свободу для цієї конфесії, такий перехід вже не вимагався.

За станом належністю загал наречених був досить різноманітним: 173 особи зазначені в обшуках як селяни (деякі з приміткою «з колишніх однодворців»), 121 – міщани, 15 – дворяни, 7 – почесні громадяни або їхні діти, 1 – купець. Є також козак з Полтавської губернії і колоніст (лютеранського віросповідання) з Чернігівської [7, арк. 106, 124]. Зустрічаються записи соціального стану за заняттям батька: «син поштаря», «донька диякона», «донька відставного солдата» [7, арк. 45, 77, 166]. Щонайменше дванадцять наречених – військові різних звань. Численну групу становлять і цивільні службовці, здебільшого вінницькі. Останнім двом категоріям заборонялося брати шлюб без письмового дозволу їхнього начальства. Аналіз відповідних записів показує, що цієї вимоги строго дотримувалися.

Майже половина одружень – між представниками різних верств, особливо часто змішані пари утворювали молодняк із селян та міщан, рідше – з дворян і міщан або селян.

263 особи мешкали у Вінниці, з них 75 – «тимчасово», для сімнадцяти місце проживання взагалі не вказано. У гроні наречених, мешканців Вінниці, було 57 «старовінницьких» міщан. Крім того, серед наречених трапляються мешканці сусідніх сіл, приміром по п'ять із П'ятничан і Зарванців, двоє із Шереметки. Деякі селяни з цих та інших приміських сіл уже поповнили вінницьке міське населення, зокрема із семи наречених, родом з Луки-Мелешківської, шестеро мешкали у Вінниці. Загалом у книзі є чимало наречених, селян за походженням,

які записані як постійні мешканці Вінниці, що характеризує урбанізаційні процеси в регіоні – міграцію до міста сільської людності та її роль як одного з головних джерел зростання міського населення.

Більшість молодят походили з Подільської губернії, 29 – з Київської, 14 – з Волинської, 11 – з лівобережних українських губерній. Були ще мешканці інших регіонів Російської імперії (33), зокрема п'ять – з Королівства Польського. Для дванадцятьох військових зазначено назву полку чи бригади, для двох медичних працівників – назву госпіталю. Шість осіб прибули з-за кордону: один наречений був австрійським підданим, дві наречені – німецькими, ще три – швейцарською, данською та австрійською підданими [7, арк. 24, 40, 41, 120, 145, 176].

Примітно, що двом особам зазначено етнічне походження: Алоїз Піркл – «селянин-чех» із с. Миколаївського (Миколаївка) Бердичівського повіту, Сергій Хайналов – «башкир», мешканець Вінниці [7, арк. 84, 105].

Середній вік женихів – 27 років, наречених – близько 21-го. Наймолодші хлопці – четверо 18-річних і стільки ж 19-річних. Наведемо розподіл чоловіків за наступними віковими групами: 20–29 років – 149 осіб, 30–39 років – 26, 40–49 років – 11; чотири найстарші мали 50, 52, 60 і 60 років. Наймолодші дівчата – троє 16-річних та одинадцять 17-річних. У віковій групі 18–19 років на час вінчання було 34 дівчини, 20–29 років – 125, 30–36 років – 22; три найстарші наречені мали 42, 46 і 46 років. Отже, у Миколаївській церкві строго дотримувалися однієї з головних умов шлюбу – досягнення шлюбного віку, який у Російській імперії (крім Закавказзя) становив для чоловіків 18, для жінок – 16 років (єпархіальні архієреї могли за необхідності дозволяти шлюби, коли нареченому чи нареченій не вистачало не більше як пів року «до узаконеного на цей випадок повноліття») [13, ст. 3]. Також були вікові обмеження й іншого штибу: заборонено брати шлюб особам, старшим за вісімдесят років [13, ст. 4].

Середня різниця у віці між нареченим і нареченою – 3–5 років. Вмістимо тут деякі вибірки, що відрізняються від середньостатистичних: у п'яти парах – молодята одного віку, одинадцять чоловіків були старші за своїх обраниць на 10 чи трохи більше років, десять – на 14–18 років, один – на 24, ще один – на 30. У тридцяти восьми шлюбах жінки були старші за чоловіків (зокрема дві – на 11 років).

Для переважної більшості – 183 хлопців і 188 дівчат – це був перший шлюб, 13 вдівців і 7 вдів одружувалися вдруге. Жодного третього шлюбу не було, четвертий був заборонений російським законодавством [13, ст. 21]. Крім того, серед охочих взяти шлюб у староміській церкві було два чоловіки і три жінки, які домоглися розлучення та отримали дозвіл духовної влади на новий шлюб. Вони надали відповідні свідоцтва з Київської і Подільської консисторій, а один наречений – із Синоду [7, арк. 40, 93, 187, 188, 190].

108 молодят (тобто 27%) були неграмотними і за них розписалися інші особи. Серед свідків також є чимало неписьменних, у деяких шлюбних обшуках один із свідків ставив підпис за себе і за свого неписьменного товариша.

Документи наречених та особливості запису особистих даних

Для підтвердження відсутності перешкод для шлюбу особи, які не належали до парафії Миколаївської церкви, надавали копії метрик про народження і хрещення, передшлюбні свідоцтва із своїх парафій, паспортні книжки, що видавалися селянам волосним правлінням, міщанам – міщанським старостою. Задля уникнення порушень, передусім двоєженства і забороненого четвертого шлюбу, у паспортах, виданих для поїздок у справах торгівлі та промислів, обов'язково зазначалося – одружений чи ні, якщо вдівець, то після якого шлюбу. Овдовілі особи надавали не лише документ, що підтверджував їхні особисті дані, але й церковне свідоцтво про смерть чоловіка/дружини. В опитуваннях усіх військових записані надані їхнім командуванням свідоцтва, а в чиновників – необхідні дозволи від їхнього начальства. Після вінчання священник мав внести в паспорт чоловіка інформацію – з ким саме той одружився, коли і в якій церкві [13, ст. 22].

Парафіянам Миколаївської церкви робили записи у шлюбному обшуку здебільшого за наявними метричними книгами.

В опитуваннях привертають увагу особливості запису імен, по батькові і прізвищ наречених та їхніх свідків, зокрема імена часто зазначені у такій формі, як у православних святцях (приміром, Стефан, а не Степан, Феодор, а не Федір), щоправда Іван фігурує частіше, ніж Іоанн.

Примітно, що в 1910-х рр. у документах традиційно використовують відмінні форми імен по батькові для представників різних станів, запроваджені ще у XVIII ст. Нагадаємо, що за указом Катерини II, яка вирішила використати «отчества», щоб відділити служилих дворян від їхніх однофамільців з міщан чи селян, офіцери і чиновники, які в «Табелі про ранги» мали чини невисоких класів – з 14-го до 9-го включно – в офіційних документах записувались без «отчества», з 8-го до 5-го класу – із зазначенням чиї вони сини (наприклад, Іван Петрів Коваленко), і лише особи з генеральськими чинами (четвертий і вище) – з повним іменем по батькові (*-ович*) [14]. Ймовірно, з другої половини XIX ст. межа між використанням цих двох типів патронімів проходила не між класами чинів, а між верствами: дворяни, військові і чиновники (з різних станів) здебільшого фігурують у документах із повним «отчеством» (*-ович*), натомість селяни і міщани, як свідчить, зокрема, і обшукова книга Миколаївської церкви, – з іменем по батькові у формі *-ів (-іє), -ова*. Примітно, що два хлопці і дві дівчини мають записи – «без *отчества*», тобто вони були нешлюбними дітьми [7, арк. 108, 131, 161, 180].

Більшість прізвищ – одинарні, кільканадцять – подвійні або записані у такій формі: Андрій Проценко, «він же Бондарчук»; Акулина Рибак, «вона ж Ткачук». Трапляються навіть ось такі записи: Устина Дмитренчук, «вона ж Данильчук і Матусюк». Цікаво, що остання – це вісімнадцятирічна міщанка із Старого міста, яку, без сумніву, добре знав парафіяльний священник, адже вона була парафіянкою Миколаївської церкви. Корінним старовініцьким міщанином був і Володимир Гирич, «він же Петров», який підписався як Гирич-Петров [7, арк. 7–8 зв., 35, 51].

З інших особливостей запису прізвищ звернемо увагу на використання різних варіантів одного прізвища або його перекручування в межах одного акту. Для прикладу, наречений, записаний в обшуку як старовініцький міщанин Андрій Боряк, власноруч підписався – *Борячук*; або у шлюбному обшуку – Агафія Комарова, в метричному записі про шлюб – Комар-Комарова. За неписьменну наречену Євдокію Ковальчук поставив підпис у шлюбному обшуку як за Євдокію Коваленко старовініцький міщанин Степан Романюк [7, арк. 52–52 зв., 151, 171–171 зв.; 11, арк. 36 зв.].

Знаходимо в актах й інші неточності, пропуски, закреслення, описки (приміром, не зазначено вік нареченої, а також хто розписався за обох неписьменних молодят; закреслено вік нареченого й написано інший; не внесено інформацію про підтверджувальні документи обох молодят) [7, арк. 22–22 зв., 175, 186]. Однак загалом записи у формулярах велися акуратно, розбірливим почерком.

Наречені та свідки

За відносно короткий період, що охоплює обшукова книга, у Миколаївській церкві взяли шлюб та виступили «поручителями» численні представники подільської інтелігенції, особливо вінницької. Зокрема, тут одружилися чотири службовці Вінницького окружного суду: канцелярський службовець Василь Замурєєнко, молодший кандидат на судові посади Михайло Шиповаленко, канцелярський службовець Маркел Довбня і старший кандидат на судові посади Петро Ключарев. У кількох шлюбних обшуках виступають свідками їхні колеги – кандидати на судові посади Анатолій Левицький і Флор Садкович, молодший кандидат на судові посади Олександр Зленко, чиновник Іван Заблоцький, канцелярські чиновники Юхим Копиця й Іван Машинський. Принагідно зазначимо, що вищезгаданий Ключарев одружився з баронесою Софією фон Клейст, яка походила з древнього остзейського роду і була донькою полковника у відставці Адольфа Теодора Сан-Клейста [7, арк. 18, 101, 115, 157 зв., 175 зв.].

Знаходимо тут і педагогів-наречених – вчителів однокласного народного училища с. Зарванців Вінницького повіту Дмитра Ваколюка і класну наглядачку 2-ї Вінницької жіночої гімназії Олену Александрович. Перелік свідків – працівників навчальних закладів – розпочнемо з вінницьких, серед яких директор реального училища Григорій Ляхніцький, вчителі 2-ї жіночої гімназії Михайло Кашинський та Іван Озерянський, викладачі вчительського інституту Євер'ян

Поляков, Андрій Федосєєв і Полієвкт Гришков, наставник вчительської семінарії Василь Анісімов (тричі), законовчитель тієї ж семінарії священник Мелетій Теравський, вчитель-завідувач староміського училища С. Гордєєв (?), штатний секретар комерційного училища Ємельян Георгієвський, вчитель двокласного міського училища Петро Пастушков, завідувач двокласного парафіяльного училища Мефодій Клешко, вчитель церковнопарафіяльної школи на Садках Йоаким Бартков. Крім того, свідками виступили вчителі з Мізякова Авксентій Вишневський і Меджибожа Іван Постоловський та вихованці Вінницького вчительського інституту Іван Константинов-Атмаджов, Микита Поворозник, Федір Петренко [7, арк. 20 зв., 56 зв., 106 зв., 109 зв., 118 зв., 144 зв., 147, 152 зв., 159 зв., 165 зв., 166 зв., 169 зв., 186 зв., 193 зв.; 15, с. 230, 231, 446, 480; 16, с. 82, 84; 16, с. 89].

Миколаївську церкву обрали для вінчання також чиновники Вінницької поштово-телеграфної контори Олександр Мухін і Микола Бойко, а серед свідків – їхні колеги Тимофій Ясінський, Яків Ільєв (?), молодший механік Іван Кравець [7, арк. 151–151 зв., 157–157 зв.].

Не оминемо своєю увагою і шлюбний обшук інспектора дрібного кредиту при Вінницькому відділенні державного банку, почесного громадянина Михайла Рогожина. «Поручителями» за нього й наречену виступили його колеги – інспектори дрібного кредиту Олександр Чередєєв і Василь Іващенко, чиновник банку Олександр Бонченко, помічник контролера Феодот Доморацький [7, 183–183 зв.].

У Миколаївській церкві обвінчався також син подільського губернського земського і вінницького міського гласного, лікаря Миколи Недельського, Олександр, студент Київського університету св. Володимира. Із працівників Вінницької окружної психіатричної лікарні маємо нареченого – наглядача Семена Коваленка і свідків – помічника директора лікарні Дмитра Алексеєва, лікаря Володимира Жаханевича, фельдшера Мефодія Бабича, наглядача Микиту Чистювіна і помічника наглядача Василя Афоніна [7, арк. 32 зв., 140–140 зв., 159–159 зв.; 16, с. 41, 87].

Серед наречених помічаємо і молодшого городового Вінницької поліцейської команди Калістрата Безносюка, а серед свідків – його колег-городових Івана Мартинюка й Івана Андрущенка. Виділимо ще з грона «поручителів» таких осіб як старший помічник начальника Вінницької тюрми Феодосій Калашников, інженер-технолог Станіслав Ренард, артист Петербурзького літературно-художнього товариства Анатолій Трахтенберг, який у 1919 р. був режисером і актором Нарвського російського театру, некласний художник Олексій Беляєв [7, арк. 106 зв., 110–110 зв., 142 зв., 198–198 зв.; 18].

Цікаво, що свідками виступають не лише православні, але й католики. Так, у 1912 р. вінничанин католицького віросповідання Ян Лазовський (1886–1980), інженер, учасник Першої світової війни, мемуарист, автор нарису «Крихти спогадів про Вінницю», фігурує як свідок обох молодят у шлюбному обшуку Миколи Жолобовського (православного) та швейцарської підданої Єлизавети Паньяр

(«протестанського» віросповідання) [7, арк. 41–41 зв.; 17, т. I, с. 351–376].

Знаходимо серед наречених і свідків досить значну кількість військових, що не дивно, адже Вінниця як один з найбільших міських населених пунктів Подільської губернії була і значним місцем розквартирування. Отже, у книзі виявлено шлюбні обшуки таких військових як капітан, помічник старшого ад'ютанта Генерального штабу 11-ї армії Борис Левицький; поручик 9-го драгунського Казанського полку князь Борис Шаховський; підпоручик 3-ї Сибірської стрілецької артилерійської бригади Дмитро Шидловський; з 73-го піхотного Кримського полку – надстроковий старший унтер-офіцер Пилип Павлинчук, підпрапорщик Самійло Хирьков і підпоручик Микола Стефанович; підпоручик 257-го піхотного Євпаторійського полку Олександр Зінов'єв; корнет 12-го гусарського Охтирського полку Даміан Селецький; поручик 5-го саперного батальйону Борис Бякін; капітан 35-ї артилерійської бригади Анатолій Михайлов; командир 3-го етапного артилерійського взводу поручик Георгій Козьмін; надстроковий старший писар 1-ї батареї 19-ї артилерійської бригади Петро Барановський [7, арк. 1, 13, 55, 61, 122, 152, 163, 168, 169, 179, 186, 190].

До деяких шлюбних обшуків військових ми ще повернемося, тут тільки поінформуємо, що вищезгаданий підпоручик Олександр Зінов'єв одружився з донькою викладача Вінницького реального училища Дмитра Жалковського Ольгою [7, арк. 168–168 зв.; 17, т. I, с. 426–433].

Зауважмо ще нареченого – ковельського міщанина Сергія Плашкевича. Це, ймовірно, також військовий, який лікувався в госпіталі у Вінниці. У деяких джерелах є відомості про легкопораненого прапорщика (військова частина не вказана) з таким самим прізвищем, ім'ям та іменем по батькові (Мартинович) [7, арк. 164; 19].

Зупинімося і на свідках-військових, як-от поручик 9-го драгунського Казанського полку Микола Алфьоров, з 19-ї артилерійської бригади – штабс-капітан Борис Алексєєв, поручик Микола Вишеславцев, поручик Микола Кожущенко, підпоручик Борис Івановський, бригадний писар Олексій Сапожников; із 73-го піхотного Кримського полку – поручик Данило Толмацький, підпоручик Сергій Левицький, молодший унтер-офіцер Михайло Тишкевич, прапорщик Арсеній Яновицький, підпрапорщик Федір Казаков, старший писар Олексій Левичев [7, арк. 13 зв., 55 зв., 107 зв., 109 зв., 122 зв., 163 зв., 168 зв.].

Серед досліджуваних документів є шлюбні обшуки трьох генеральських дочок. Так 29 вересня 1913 р. в Миколаївській церкві відбулося вінчання студента Петербурзького політехнічного інституту Всеволода Лозинського і доньки вінницького повітового військового начальника, генерал-майора Йосипа Старковського, Марії. Наречений – ймовірно, син відомого вінницького громадського діяча, голови Вінницької повітової земської управи, виконувача обов'язків

вінницького міського голови в 1917 р. (після відставки Миколи Оводова) Йосипа Лозинського [7, арк. 99–99 зв.; 10, арк. 277 зв.–278; 16, с. 131; 20, с. 128]. Друга пара – вищезгаданий підпоручик Дмитро Шидловський і донька генерал-майора у відставці Олексія Тихобразова Юлія, які побралися 16 квітня 1914 р. [7, арк. 122; 11, арк. 29 зв.–30]. Третю пару детально опишемо нижче.

У староміському храмі також обвінчалися працівники Пензенського госпіталю Російського товариства Червоного Хреста № 13 лікар-ординатор Костянтин Темногрудов та штатна сестра-волонтерка Віра Добродеева, яка раніше була у складі Житомирської Маріїнської общини сестер милосердя товариства Червоного Хреста. Свідками виступили працівники цього ж госпіталю: старший лікар Олександр Канкрів, старший ординатор П. Волчков, молодший ординатор Н. Мороховський. Олександр Канкрів (1880–1940) згодом став відомим офтальмологом, завідувачем офтальмологічної клініки у Самаркандському інституті [7, арк. 196–196 зв.; 21; 22].

У Вінниці вдруге вийшла заміж Зденія Боучек, вдова капельмейстера 149-го піхотного Чорноморського полку. Її обранцем став лісний кондуктор Михайло Кравченко, для якого це був перший шлюб [7, арк. 42–42 зв.].

Присвяtimo ще увагу кільком постатям із грона свідків. Уродженець Полтавщини поручик Микола Вишеславцев (1890–1952), «поручитель» за генеральську дочку Юлію Тихобразову, став знаним радянським художником. Студент Київського університету св. Володимира Сергій Крашенінніков (1895–1987), свідок вінницької міщанки Маргарити Овсянникової, яка вийшла заміж за гайсинського купця 2-ї гільдії Івана Rogozінського, – відомий український та американський зоолог, протистолог, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка та Української вільної академії наук. Принагідно зазначимо, що другим свідком Овсянникової був вихованець Вінницького комерційного училища, син священника с. Паланки Віктор Стопчинський [7, арк. 108 зв., 122 зв.].

Відомі шлюбні пари

Ретельне вивчення всіх записів принесло, серед іншого, відомості, що доповнюють життєписи деяких відомих діячів. Отож зупинимосся на них детальніше.

У Миколаївській церкві 1 червня 1911 р. обвінчався князь Борис Шаховський (1882–1931), випускник Київського кадетського корпусу та Єлизаветградського кавалерійського училища, учасник Російсько-японської війни 1904–1905 рр., поручик 9-го драгунського Казанського полку, і дворянка Олена Беленіцина, родом з Волинської губернії. На час шлюбу наречені мали, відповідно, 28 і 24 роки. У шлюбному обшуку зазначено, що наречений мешкає у Києві, а наречена – у Житомирі. Достеменно невідомо, чому вони вирішили одружитися у Вінниці.

«Поручителями» за обох молодят стали поручик 9-го драгунського Казанського полку Микола Алфьоров та брат нареченої

Микола Беленіцин [7, арк. 14]. Цікаво, що останній 17 січня 1914 р. обвінчався у цьому ж храмі з дворянкою Любов'ю Павшею (родом з Житомира, мешканка Вінниці), а одним із свідків обох молодят був князь Борис Шаховський, на той час уже штаб-ротмістр 9-го драгунського Казанського полку [7, арк. 111–111 зв.].

Не можемо оминати увагою і шлюб відомого подільського діяча – особистого почесного громадянина, інженера-механіка на цукрових заводах, фабричного інспектора 3-ї ділянки Подільської губернії, власника вінницького ілюзіону «Електро-Біограф» Гавриїла Ізвекова (1853–1920). Овдовівши, він у 60 років одружився із брацлавською міщанкою, вдовою Пульхерією Шидловською (36 років), яка мешкала у Вінниці. Вінчання відбулося 12 липня 1915 р. Свідками з боку нареченого були дворянин Андрій Мазаракій та губернський секретар Іван Франковський. Андрій Мазаракій (1853–1919) – відомий громадський діяч, скрипаль, видавець. Він був викладачем і директором Одеського музичного училища, видавцем і редактором одеського часопису «Музыка и сцена». З 1906 р. мешкав у Вінниці, де видавав першу в місті газету «Винницкая газета», згодом співпрацював з іншими міськими й губернськими часописами, керував театральним симфонічним оркестром [7, арк. 191–191 зв.; 23].

Нас зацікавила ще одна пара, яка побралася 1915 р.: син чиновника, двадцятичотирирічний вінничанин Павло Солтановський (православний) і тридцятидворічна Луїза Гаазе (лютеранка), німецька піддана, яка тимчасово мешкала у Вінниці. Наречена – відома у Вінниці викладачка музики (фортепіано), якій славетний художник Натан Альтман присвятив шарж (опублікований 1912 р.). Георгій Брілінг називає її у спогадах Єлизаветою Солтановською. Ймовірно, саме так вона була записана в документах, виданих радянською владою. Після 1920 р. працювала в державних музичних закладах Вінниці, зокрема в музичному училищі [17, т. I, с. 438].

Але повернімось до шлюбу цієї пари, який відбувся 29 березня 1915 р. «Поручителем» за обох наречених був міщанин м. Вінниці Болеслав Змієвський. Крім того, свідком з боку нареченого був козак м. Чернігова Григорій Кирієнко, а з боку нареченої – міщанин м. Вінниці, студент Альфред Штарк. Про останнього відомо, що він випускник Вінницького реального і Київського військового училищ, учасник Першої світової війни [7, арк. 176–176 зв.; 24].

Особливо детально зупинимось на двох актах. Наймовірною знахідкою для нас став шлюбний обшук В'ячеслава Мерзлякова (1885–1974), в майбутньому оперного співака, педагога, музичного діяча, і Наталії Костецької (1887–?) – батьків видатного українського інтелектуала ХХ ст., драматурга, перекладача, літературного критика, видавця, громадського діяча Ігоря Костецького (1913–1983) [17, т. III, с. 213–226].

Отже, 10, 17 і 20 липня 1911 р. у Миколаївській церкві зроблено оголошення про бажання одружитися 25-річного киянина В'ячеслава Мерзлякова, молодшого кандидата на судові посади при Київському

окружному суді, і його нареченої, 24-річної киянки Наталії Костецької, доньки статського радника Валеріана Костецького. Для обох це був перший шлюб. Наречений надав свідоцтво від голови Київського окружного суду від 5 липня 1911 р. № 4465 і паспортну книжку, видану тим самим судом (від 8 лютого 1911 р., № 799), наречена – паспортну книжку, видану правлінням Києво-Софійського духовного училища (від 27 жовтня 1908 р., № 28), де викладав її батько Валеріан Костецький. Вінчання відбулося в день третього оголошення – в середу 20 липня 1911 р. (2 серпня за н. ст.) у Миколаївській церкві. Його провів священник Килиник Рудич з дияконом Панкратієм Галаневичем.



*Іл. 6. Священник Миколаївської церкви Калиник Рудич.
Світлина з альбому «4-й созыв Государственной Думы» (1913)*

Свідками з боку нареченого були інженер-технолог Степан Лаврентьев і студент Київського політехнічного інституту Олександр Березкін, а з боку нареченої – син підполковника Георгій Гарбар та студент Київського університету св. Володимира Степан Шило [7, арк. 16–16 зв.; 10, арк. 184 зв.–185]. Степан Лаврентьев (1881–1919) – київський громадський діяч, один із засновників Українського дому «Родина», рідний дядько Наталії Костецької (брат її матері Марії), а Георгій Гарбар – її кузен (його мати Софія – рідна сестра Степана і Марії). Принагідно зазначимо, що хрещеним батьком сина Степана Лаврентьева, Олександра, був відомий архітектор Василь Кричевський. Ймовірно, завдяки цим тісним родинним і дружнім стосункам виникла ідея проєкту Кричевського для вінницького будинку

Костецьких у стилі українського архітектурного модерну [17, т. I, с. 217].

Друга відома пара, що опинилася у фокусі нашої уваги, – це капітан, помічник старшого ад'ютанта Генерального штабу 11-ї армії Борис Левицький (31 рік) і Віра Безкровна (20 років) [7, арк. 190–190 зв.]. Батько нареченої – генерал-майор Олександр Безкровний (1866–1948), з травня 1912 р. командир 73-го піхотного Кримського полку, розквартированого у Вінниці, учасник Першої світової війни. З 8 червня 1918 р. виконував обов'язки начальника 10-ї пішої дивізії Армії Української Держави, однак у грудні 1918 р. перейшов на бік Збройних Сил Півдня Росії, з 1921 р. – на еміграції в Туреччині [25].

Для нареченого це був другий шлюб. Із шлюбного обшуку дізнаємося, що визначенням Київського єпархіального начальства від 19–27 липня 1914 р. його шлюб з першою дружиною Марією Євграфовою розірваний з накладенням на Левицького епитимії, від якої він звільнений Синодом. Серед наданих нареченим документів – копія постанови Київського єпархіального начальства про розірвання шлюбу з першою дружиною, отримана з канцелярії Синоду (від 2 жовтня 1914 р., № 16329); дозвіл Синоду (телеграми від єпископа Євлогія від 27 квітня 1915 р. № 44261 і від 30 травня 1915 р. № 181261); свідоцтво, видане начальником 19-ї піхотної дивізії від 19 квітня 1915 р.; свідоцтво від в. о. генерал-квартирмейстера штабу 11-ї армії від 29 травня 1915 р. № 1256. Наречена надала паспортну книжку, видану вінницьким повітовим військовим начальником 27 лютого 1915 р. № 4198 та «письмову згоду на вступ у законний шлюб від батьків, від 18 квітня 1915 року».

Шлюб призначено на 3 червня 1915 р. у «Вінницькій міській Казанській церкві». Із записаних в обшуковій книзі це єдине вінчання, яке мало відбутися не в Миколаївській церкві. Свідки з боку нареченого – поручик 257-го піхотного Євпаторійського полку Михайло Пешня (1883–1937), згодом учасник Білого руху, генерал-майор (1920), та прапорщик саперного батальйону Любомир Яніцький, з боку нареченої – студент Петроградського політехнічного інституту Віктор Березовський і підполковник 73-го піхотного Кримського полку Станіслав Росновський (1874–1954), який згодом служив у Війську Польському [7, арк. 190–190 зв.; 26; 27].

Шлюбний обшук і вінчання провів священник Казанської церкви, випускник Київської духовної академії Віктор Елланський з дияконом Аполінарієм Мізерницьким, запис про шлюб міститься у метричній книзі Миколаївської церкви [7, арк. 190–190 зв.; 11, арк. 85 зв.–86].

Доля подружжя Левицьких, як і отця Віктора Елланського та багатьох інших осіб, які записані на сторінках цієї обшукової книги, була трагічною. Борис Левицький дослужився в російській армії до генерал-майора, був генералом для доручень при верховному головнокомандувачі і начальником воєнного кабінету міністра-голови Олександра Керенського. У 1918 р. приєднався до Червоної армії, служив у відділі по боротьбі з дезертирством Всеросійського головного

штабу. У лютому 1919 р. був заарештований за звинуваченням в участі у підпільній антирадянській організації «Національний центр» у Москві. 1 серпня знову заарештований разом із дружиною. Обоє ув'язнено у Бутирський тюрмі й того ж року розстріляно [28]. Протоієрея Віктора Елланського розстріляно 8 вересня 1937 р. у табірному пункті «Аліхан» (Карагандинська обл.), у 2000 р. він був канонізований РПЦ як священномученик [29].

Духовні особи на сторінках обшукової книги

У перебігу дослідження у центрі нашої уваги опинилися і члени причту Миколаївської церкви, які проводили шлюбні обшуки і вінчання. У 1906–1912 рр. парафіяльним священником був Калиник Рудич (1875 – після 1918), випускник Шаргородського духовного училища (1891) і Подільської духовної семінарії (1897). Паралельно він був законовчителем у чотирикласному міському і комерційному училищах, членом Вінницького відділення Подільської єпархіальної училищної ради, депутатом від духовенства в повітовому земстві і повітовій земській училищній раді, засновником і головою ради Товариства дрібного кредиту. У 1912 р. обраний від Подільської губернії членом IV Державної думи, в якій був членом кількох комісій, зокрема про народне здоров'я, з робочого питання, фінансовій, з народної освіти і з міських справ. Під час Першої світової війни став начальником і уповноваженим санітарного загону імені Державної думи (1916), після Лютневої революції виїхав у Мінськ уповноваженим членом Державної думи. У 1918 р. – голова Союзу подільського духовенства, брацлавський повітовий протоієрей. Подальша доля невідома [16, с. 51, 85; 20, с. 136, 138; 30; 31].

Отець Калиник підписав останній шлюбний обшук і провів останнє вінчання 9 листопада 1912 р. та попрямував до Петербурга, де 15 листопада відкрилася Державна дума 4-го скликання [7, арк. 60 зв.; 10, арк. 231 зв.–232].

Наступний шлюбний обшук засвідчив 13 січня 1913 р. новий парафіяльний священник Хома (Фома) Мефодовський (1890–1937), який очолював парафію в наступні роки. У радянський період його тричі заарештовували; розстріляний у Вінниці 14 листопада 1937 р., реабілітований 6 листопада 1957 р. [32].

Дияконом (на місті псаломщика) Миколаївської церкви у досліджуваній період був спочатку Панкратій Галаневич. Останній підписаний ним шлюбний обшук датується 3 листопада 1913 р. Наступний обшук 12 січня 1914 р. підписав уже диякон Фома Ліпковський [7, арк. 107–107 зв.].

У книзі є також два акти, засвідчені іншими священниками. Вище ми вже згадували про передшлюбне опитування Бориса Левицького і Віри Безкровної, підписане священником і дияконом Казанської церкви Віктором Елланським та Аполінарієм Мізерницьким. Ще один акт 11 січня 1915 р. засвідчив з невідомих нам причин законовчитель Вінницької вчительської семінарії священник Мелетій

Теравський (без диякона, що було порушенням) [7, арк. 167–167 зв.; 15, с. 445].

Висновки

Книга шлюбних обшуків Миколаївської церкви м. Вінниці 1911–1915 рр., попри загалом невеликий період охоплення, має великий інформаційний потенціал. Вона розкриває чимало сторінок з історії Вінниці початку ХХ ст., пов'язаних із функціонуванням великої православної парафіяльної громади. Священники Миколаївської церкви Калиник Рудич і Хома Мефодовський брали активну участь у житті міста і краю, а Рудич був навіть обраний членом Державної думи 4-го скликання від Подільської губернії.

Матеріали книги підтверджують роль сільського населення як одного з головних джерел зростання населення Вінниці. Понад те, це пласт документів для ширших досліджень з демографії Правобережної України на початку ХХ ст., зосібна динаміки матримоніальних союзів, вікових особливостей шлюбності, шлюбно-станової мобільності тощо.

Миколаївську церкву обирали для шлюбів не лише її парафіяни, але й парафіяни інших вінницьких храмів, тимчасові мешканці Вінниці та прибулі до міста з різних причин особи. Загалом важко переоцінити генеалогічний потенціал цього джерела, адже на його аркушах вміщено відомості про 396 осіб наречених. Порівняно з метричними записами про шлюб передшлюбні опитування більш інформативні. Чимало з них містять повну дату народження та інші особисті дані наречених, певну інформацію про батьків та родичів, друзів, колег, з їх допомогою можна прослідкувати зміни у службовому становищі, встановити точну дату перебування у Вінниці та постійне місце проживання в цей період. Деякі свідки навіть записали свої адреси при засвідченні шлюбного обшуку [7, арк. 144 зв.].

Особливу вартість мають акти, пов'язані з відомими діячами: на сторінках книги збереглися їхні автографи, а відомості з шлюбних обшуків (зокрема й опубліковані в цій статті) доповнять не один життєпис.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Самоквасов Д. Я. Архивный материал. Новооткрытые документы поместно-вотчинных учреждений Московского государства. Москва, 1909. Т. II. С. 3–4.
2. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф. 315, оп. 2, спр. 271.
3. Легун Ю. Класифікація джерел з генеалогії селянства: історіографія питання // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: збірник наукових праць. Київ, 2006. Ч. I. С. 144 –177.
4. ДАХМО, ф. 315, оп. 2, спр. 247, арк. 1–2.
5. Ковальова Ю. В. Передшлюбні експертизи на півдні України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. Вип. 46. С. 114.

6. Бороденко О. Шлюб і родина православного населення Лівобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX століть: соціально-демографічний аспект. Одеса: Гельветика, 2020.
7. «Обшукова книга, надана з Подільської духовної консисторії причту Св.-Миколаївської церкви передмістя Старої-Вінниці...», 1911 – 1915 рр. // Вінницький обласний краєзнавчий музей, Д-8784.
8. Статистические сведения о приходах, церквах, школах и причтах Подольской епархии // Справочная книжка Подольской епархии на 1911 год. Каменец-Подольск: Типография Свято-Троицкого братства, 1911. С. 66.
9. Державний архів Вінницької області: каталог метричних книг. Вінниця, 2012. С. 42.
10. Державний архів Вінницької області, ф. 905, оп. 5, спр. 17, арк. 178–191, 224–232, 268–281.
11. Там само, спр. 18, арк. 24–42, 75–90.
12. Там само, спр. 7, арк. 84–104, спр. 8, арк. 112–130, спр. 9, арк. 96–113, спр. 10, арк. 103–113 зв., спр. 11, арк. 89–104.
13. Свод законов Российской империи. СПб., 1899. Т. X. Ч. 1. Свод законов гражданских.
14. Пахомова С. М. Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах. Ужгород: Видавництво Олександра Гаркуші, 2012. С. 67.
15. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1912/13 учебный год / изд. Управления учебного округа. Киев, 1913.
16. Вся Винница: литературно-художественный календарь-справочник и адресная книга на 1911 год / изд. Е. А. Рехлиса и Н. А. Павлушкова. Киев, 1910.
17. Вінниця у спогадах: у 3 т. / упор. В. Колесник; Вінницький обласний краєзнавчий музей. Вінниця, 2013, 2017, 2019.
18. Рацевич С. В. Актерские портреты // [Електронний ресурс]. URL: https://lit.lib.ru/r/racewich_a_c/text_0060.shtml.
19. Сведения об убитых и раненых // Разведчик. 1914. 18 ноября. №1255. С. 805.
20. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / сост. В. В. Филимонов; издание губернского статистического комитета. Каменец-Подольск, 1911.
21. Сафронов А. И. Доктора медицины Пензенской губернии (XVIII–XXI век). Пенза, 2012. С. 33.
22. Список сестер милосердия Российского общества Красного Креста, назначенных для ухода за ранеными и больными воинами в лечебные учреждения Красного Креста, Военного ведомства, общественных организаций и частных лиц. Петроград: Государственная типография, 1915. С. 121.
23. Сафронова О. В. Перший вінницький видавець А. В. Мазаракій та його бібліотека // Краєзнавство: історичний досвід та перспективи розвитку: матеріали II Міжнародної науково-

- практичної конференції 13–15 жовтня 2010 р. Вінниця, 2011. С. 68–69.
24. [Електронний ресурс]. URL: https://www.ria1914.info/index.php?title=Штарк_Альфред-Оскар_Августов_Юлиусович.
 25. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ: Темпора, 2007. С. 34.
 26. [Електронний ресурс]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Пешня,_Михаил_Александрович.
 27. [Електронний ресурс]. URL: [https://pl.wikipedia.org/wiki/Staniław_Rosnowski_\(pułkownik\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Staniław_Rosnowski_(pułkownik)).
 28. Заклейменные властью: анкеты, письма, заявления политзаключенных в Московский политический Красный Крест и помощь политзаключенным, во ВЦИК, ВЧК-ОГПУ-НКВД // [Електронний ресурс]. URL: pkk.memo.ru/page2/KNIGA/La.html
 29. [Електронний ресурс]. URL: <https://vm.ukma.edu.ua/person/віктор-елланський>
 30. 4-й созыв Государственной Думы: художественный фототипический альбом с портретами и биографиями. СПб.: издание Н. Н. Ольшанского, 1913. Таб. 23.
 31. Блажевич Ю. І. Релігійна політика Директорії УНР і Подільський регіон (1919–1920 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2017. Т. 24. С. 50.
 32. Реабілітовані історією: у 27 т. Вінницька область / ред. тому: Л. М. Спірідонова (голова) та ін.; упор.: В. П. Лациба (голова) та ін. Кн. 3. Вінниця: ДП «ДКФ», 2010. С. 698.